

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№2 (113)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҒҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯҒАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНҒАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Музей кеңістігіндегі тас мүсіндер: ғылыми зерттеу және экспозициялау мәселелері	
<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Каменные изваяния в музейном пространстве: вопросы научного изучения и экспонирования	
<i>Abdighaliuly B., Kadrimbetova N.</i> Stone statues in museum spaces: issues of scholarly research and exhibition...	8
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Визуальные стратегии Национального музея Республики Казахстан в контексте формирования национальной идентичности	
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контексіндегі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің визуалды стратегиялары	
<i>Kazhenova G.T., Akzhasarova A.K.</i> Visual strategies of the National museum of the Republic of Kazakhstan in the context of the formation of national identity.....	24
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Reconstruction and museumification of the remains of the Golden Man: contemporary methods of research and digitalization	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Алтын адамның қанқа сүйегін жаңғырту және музейлендіру мәселелері: заманауи әдістері мен цифрландыру	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Реконструкция и музеефикация останков золотого человека: современные методы исследования и цифровизация.....	37
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова Қ.Б., Кистаубаева А.Қ.</i> Қазақ кесеқабы: көшпелі тұрмыстың музейлік бейнесі	
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова К.Б., Кистаубаева А.К.</i> Казахский кесеқап: музейное отражение кочевой бытовой культуры	
<i>Asylbekova N.O., Baudiyarova K.B., Kistaubayeva A.K.</i> Kazakh keseqap: the museum image of nomadic lifestyle.....	51

Археология / Archaeology / Археология

<i>Таймагамбетов Ж.К., Алипова С.Б.</i> О некоторых методах естественно-научных дисциплин применяемых в исследовании палеолита Казахстана	
<i>Таймагамбетов Ж.Қ., Алипова С.Б.</i> Қазақстан палеолитін зерттеуде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми пәндердің кейбір әдістері туралы	
<i>Taimagambetov Zh., Alipova S.</i> On some methods of natural science disciplines applied in the study of the paleolithic of Kazakhstan.....	62
<i>Талеев Д.А.</i> Келес өңірі қалалары мен қоныстарының типологиясы	
<i>Талеев Д.А.</i> Типология городов и поселений Келесского региона	
<i>Taleev D.A.</i> Typology of cities and settlements of the Keles Region.....	75
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Средневековый форпост Жезды на северных чинках Устьурта: предварительные итоги исследования	
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Үстірттің солтүстік жартастарындағы ортағасырлық Жезді бекеті: зерттеудің алдын ала нәтижелері	
<i>Bisembayev A., Kaldybayeva G., Akhatov G.</i> Medieval outpost Zhezdy on the northern escarpments of Ustyurt plateau: preliminary results of the study.....	89
<i>Иманғалиева М., Акымбек Е.</i> Природный фактор в выборе трасс караванных путей средневековья в Талас-Асинском бассейне	

- Иманғалиева М., Ақымбек Е.** Талас-Аса алабындағы ортағасырлық керуен жолдарының бағыттарын таңдаудағы табиғи фактор
Imangaliyeva M., Akymbek Ye. Natural factor in the selection of medieval caravan routes in the Talas-Asa basin..... 99
- Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә.** Қаратау жартас суреттерінің ішкі семантикалық сипатын саралау
Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай А. Анализ внутренней семантики наскальных рисунков Каратау
Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldybekova L., Serikbay A. Analysis of the Semantic Properties of the Karatau Rock Pictures..... 112
- Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У.** Археозоологическая характеристика хозяйственного уклада казахской зимовки Тажегүл-2 XVIII–XIX вв.
Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У. XVIII–XIX ғғ. Тәжігүл-2 қазақ қыстауының шаруашылық құрылымының археозоологиялық сипаттамасы
Shagirbayev M.S., Ganiyeva A.S., Sakenov S.K., Idrisheva B.U. Archaeozoological characterization of the economic structure of the kazakh wintering site Tazhegul-2 of the 18th–19th centuries..... 125
- Бекзатқызы И.** Цифровые 3D-модели керамики как источник морфометрических данных (на материалах Костанайского областного историко-краеведческого музея)
Бекзатқызы И. Керамиканың цифрлық 3D-модельдері морфометриялық деректер көзі ретінде (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдары негізінде)
Bekzatkyzy I. Digital 3D models of ceramics as a source of morphometric data (based on the materials of the Kostanay regional museum of history and local lore)..... 148
- Этнология / Ethnology / Этнология**
- Somfai Kara D.** Kipchak-Turkic (Kuman) speaking peoples and Hungarian prehistory
Шомфай Кара Д. Қыпшақ-түркі (құман) халықтары және мажарлардың арғы тарихы
Шомфай Кара Д. Кыпчакско-тюркские (куманские) народы и предистория венгров..... 162
- Әшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.У., Саутбекова А.Г.** Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы космологиялық символдар мен сакралдық түсініктер (Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі материалдары негізінде)
Әшбекова Г.У., Умитқалиев У.У., Саутбекова А.Г. Космологические символы и сакральные представления в ювелирных изделиях казахского народа (на основе материалов Национального музея Республики Казахстан)
Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U., Sautbekova A.G. Cosmological symbols and sacred concepts in the jewelry of the Kazakh people (based on the materials of the National Museum of the Republic of Kazakhstan)... 168
- Ермекбаева М.А.** Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр бейнесінің этномәдени семантикасы
Ермекбаева М.А. Этнокультурная семантика образа волка в казахских пословицах и поговорках
Yermekbayeva M.A. Ethnocultural semantics of the wolf image in Kazakh proverbs and sayings..... 179
- Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утенов О.Т.** Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы: мифологиялық негіздері мен мінәжат тәжірибелері
Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утенов О.Т. Концепт «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов: мифологические основы и ритуальные практики
Zhumadilova K.A., Ekici M., Utenov O.T. The concept of «Yer-Sub» in the traditional worldview of Turkic peoples: mythological foundations and ritual practices..... 191

Тарих / History / История

- Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н.* 1920–1930 жылдары Қызылорда қаласында арнаулы орта және жоғары оқу орындарының құрылуы
Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н. Создание средних и высших учебных заведений в городе Кызылорда 1920-1930 годы
Sydykov E.B., Duysen S.Zh., Zhumanbay R.N. Establishment of secondary and higher educational institutions in the city of Kyzylorda 1920-1930 years..... 202
- Baigabatova N. K., Ishkalova G.I.* Labor market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region
Байғабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Репатрианттардың Жетісу облысының еңбек нарығына бейімделу стратегиялары
Байғабатова Н. К., Ишкалова Г.И. Стратегии адаптации репатриантов к рынку труда области Жетысу... 216
- Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж.* Дәруіштер мұрасының Түркістан қаласының рухани-мәдени келбетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы
Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж. Значение наследия дервишей в формировании духовного и культурного облика города Туркестан
Primkulova G.Zh., Dinasheva L.S., Orynbasarova G.Zh. The role of dervish heritage in shaping the spiritual and cultural identity of Turkestan..... 225

Шолу / Review / Обзор

- Жунисханов А., Маслов Х.Б., Құрманғалиев А. Ә.Т.* Төлеубаевтың «Раннесакская Шиликтинская культура» монографиясына шолу
Жунисханов А., Маслов Х.Б., Курманғалиев А. Обзор на монографию А.Т. Толеубаева «Раннесакская Шиликтинская культура»
Zhuniskhanov A., Maslov Kh.B., Kurmangaliev A. Review of A.T. Toleubayev's The Early Saka Shilikti Culture..... 238

Музей ісі/ Museology/ Музейное дело

FTAMP 13.51

<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Әбдіғалиұлы Б., *Қадримбетова Н.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*e-mail: n.kadrimbetova@gmail.com

МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТАС МҮСІНДЕР: ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЭКСПОЗИЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Тас мүсіндер музей коллекцияларында әртүрлі дәуірлердің көркемдік, рухани және әлеуметтік көріністерін бейнелейтін бірегей артефактілер ретінде ерекше орын алады. Бұл жәдігерлер бірнеше дәуірді, атап айтқанда ерте темір дәуірінен бастап этнографиялық кезеңге дейінгі мәдени-тарихи процестерді қамтиды. Музейлік ортада олар бір мезгілде ғылыми зерттеу нысандары және кең аудиториямен көрнекі байланыс құралы ретінде қызмет етеді. Аталған қос функция тас мүсіндерді ғылыми айналымға енгізу, олардың сақталуын қамтамасыз ету және экспозициялық кеңістікте ұсыну мақсатында дәстүрлі әдістер мен заманауи тәсілдерді кешенді пайдалануға мүмкіндік береді.

Осыған орай мақалада Қазақстан музейлерінің қорларында сақталған тас мүсіндер музей заттарының ерекше тобы ретінде қарастырылып, оларды ғылыми зерттеу және экспозицияда ұсыну мәселелері талданады. Атрибуциялау мен мерзімдеуге қатысты проблемалар, құжаттау және типологиялық, иконографиялық талдау әдістері, сондай-ақ тас ескерткіштердің «in situ» күйіндегі және музейлердегі сақталу жағдайлары талданады. Тас мүсіндердің ұзақ мерзімді сақталуын қамтамасыз ету мен көрермендерге ұсынуда заманауи технологияларды қолданудың мүмкіндіктеріне басымдық беріледі.

Сонымен қатар осы топтағы ескерткіштердің музейлерге кезең-кезеңімен жинақталу алғышарттары қарастырылып, Қазақстандағы тас мүсіндер коллекциялары сақталған музей қорлары мен оларға қатысты ғылыми жарияланымдар талданады. Музей коллекцияларындағы және жалпы елімізден табылған тас мүсіндерге қатысты библиографияға шолу жасалады. Экспозициялық интерпретация мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: музей, ескерткіш, жәдігер, тас мүсін, экспозиция, ғылыми зерттеу, атрибуция, коллекция, сақтау.

Дәйексөз үшін: Әбдіғалиұлы Б., Қадримбетова Н. Музей кеңістігіндегі тас мүсіндер: ғылыми зерттеу және экспозициялау мәселелері // Мәдени мұра. 2026. № 2 (113). бб. 8-23 (қаз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Кіріспе

Тастан жасалған мүсіндерді, соның ішінде археологиялық жәдігерлерді жинақтау дәстүрі адамзат тарихындағы көне мәдени құбылыстардың бірі болып табылады. Бұл үрдіс ерте дәуірде билеуші ақсүйектердің білім деңгейі мен эстетикалық талғамын көрсету мақсатында артефактілерді жүйелі түрде жинау тәжірибесінен бастау алып, Қайта өркендеу кезеңінде өзінің институционалдық дамуын тапты. Алғашында жекеменшік сипаттағы коллекциялар уақыт өте келе мемлекеттік және

қоғамдық жинақтарға айналды. Нәтижесінде көшпелі халықтардың тас мүсіндерінен бастап кейінгі өркениет шедеврлеріне дейінгі әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын ескерткіштер бүкіләлемдік музей қорлары қалыптасуының негізін қалады. Осылайша, музейлік қызметтің жекелеген элементтері сол кезеңде-ақ көрініс тапты. Сондай белгілердің біріне коллекцияларды орналастыру қағидаттарын (экспозициялау) жатқызуға болады. Мәселен, мүсіндік туындылардың көбіне бақтар мен

саябақтарға қойылғандығы, ал коллекциялық заттардың көп жағдайда сән үшін емес, белгілі бір мағыналық сипатта көркемдік образ қалыптастыра отырып орналастырылғандығы тарихи деректерден мәлім. Бір сөзбен айтқанда, тас ескерткіштерді сақтау және көрерменге ұсыну алғышарттары тарихи процесс барысында қалыптасып, бүгінгі музей кеңістігіндегі тас мүсіндерді ғылыми тұрғыда зерделеу мен экспозициялау қағидаттарын айқындауға негіз болды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан музейлерінің қорларында сақталған тас мүсіндер құрайды. Атап айтқанда, республикалық және өңірлік музейлер коллекцияларындағы ерте темір дәуірінен бастап орта ғасырлар мен этнографиялық кезеңге дейінгі тас мүсіндер, антропоморфты және зооморфты бейнелер, сондай-ақ құлпытастар зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында тас мүсіндерді экспозицияда ұсыну, олардың есепке алу-құжаттамалары, ғылыми экспедиция материалдары, реставрациялық актілер мен фотоқұжаттар пайдаланылды. Музей экспозицияларының тұжырымдамалары мен оларды ұйымдастырудың тәжірибелік ерекшеліктері де талдау нысанына айналды.

Сонымен қатар, зерттеудің дереккөздік базасын тас мүсіндерге, түркі дәуірі ескерткіштеріне, музей ісі мен экспозициялық қызмет мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері, монографиялары мен мақалалары құрайды. Олардың қатарында қазақ даласындағы тас мүсіндерді кешенді түрде зерттеуге елеулі үлес қосқан Ә.Х. Марғұлан, С.М. Ахинжанов, Ф.Х. Арсланова, А.А. Чариков, М.К. Қадырбаев, Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Құрманқұлов, А.М. Досымбаева, З.С. Самашев және басқа да зерттеушілердің еңбектері бар.

Зерттеу барысында тарихи-мәдени мұраны музейлік тұрғыда зерделеуге бағытталған кешенді, пәнаралық әдістемелік тәсіл қолданылды. Жүйелік әдіске сүйене отырып тас мүсіндер тарихи-мәдени контекст, музейлік жинақтау, сақтау және экспозициялау үдерістерімен өзара байланыста қарастырылды. Бұл ретте музейлік практикаға тән бақылау, сипаттау және құжаттамалық талдау әдістері тас мүсіндердің сақталу жағдайын,

реставрациялануын және экспозицияда ұсынылу ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік берді. Зерттеуде заманауи музейлік-коммуникациялық технологияларды қолдану тәжірибесін бағалау мақсатында талдамалық және салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Талдау

Жалпы түркі дәуіріне тән тас мүсіндердің сомдалуы мен орнатылуына байланысты ғалымдар арасында екі түрлі пікір қалыптасқан. Олардың бірі – тас мүсіндерде түркі батырларының соғыс даласында мерт қылған жаулары кескінделген десе, екіншілері – мүсіндер қайтыс болған адамдардың құрметіне немесе сүйегі өртелген жерге орнатылған түркілердің өздерінің бейнесі деп пайымдайды. Мүсіндерге хронологиялық классификация жасап, оларды типологиялық тұрғыдан талдаған А.А. Чариков оларды «о дүниелік» болған ата-баба құрметіне, құрбандық шалу мақсатымен «ғибадатханаларға» тұрғызылған дейді (Чариков, 1979: 190).

Ғылыми тәжірибеде осы салада зерттеудің екі негізгі бағыты қалыптасқан. Солардың бірі ескерткіштерді бастапқы орналасу ортасында (in situ), мәдени ландшафт пен археологиялық контекст аясында кешенді зерттеу. Аталған тәсіл мүсіндердің функционалдық мақсатын, семантикалық мәнін және олармен байланысты тарихи-мәдени үдерістерді неғұрлым толық әрі объективті пайымдаудың негізін қалайды. Екінші бағыт – музей қорларында сақталған тас мүсіндерді зерттеуге негізделеді. Бұл тәсіл ескерткіштердің морфологиялық құрылымын, иконографиялық ерекшеліктерін, дайындалу технологиясын, сондай-ақ олардың типологиялық және салыстырмалы сипаттамаларын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде археологиялық барлау және қазба жұмыстары нәтижесінде анықталып, бастапқыда орналасқан қалпында зерттелген тас мүсіндер жөніндегі ғылыми деректер қоры баршылық. Ал, музей коллекцияларындағы тас мүсіндерді жүйелі түрде ғылыми саралау, оларды ғылыми айналымға енгізу және деректік мүмкіндіктерін кешенді тұрғыдан ашу мәселесі өзекті күйінде қалып отыр.

Соған қарамастан, Қазақстан музейлерінің коллекцияларында сақталған тас мүсіндерді зерттеу ісінің қалыптасуы ХХ ғасырдың екінші

жартысынан бастау алады. Осы кезеңде музей қорларында жинақталған ескерткіштерді тіркеу, сипаттау, жіктеу және ғылыми айналымға енгізу бағытында алғашқы зерттеулер жүргізіліп, Павлодар, Семей, Ақтөбе, Жамбыл және басқа да өңірлік музейлерде сақталған тас мүсіндер ғылыми айналымға енгізілді.

Мәселен 1979-1991 жылдары А.А. Чариковтың Омбы, Павлодар және Семей музейлерінде сақталған 12 мүсінге (Чариков, 1980: 213-222), Жамбыл облыстық өлкетану музейінің қызметкерлері тапқан 24 және 5 мүсінге байланысты мақалалары жарық көрді (Чариков, 1980: 301-307). Бұған қоса зерттеуші 1981 жылы Жамбыл облысы, Шу ауданының Шоқпар ауылынан табылған тас мүсінді ғылыми айналымға енгізді. Аталған жәдігер Жамбыл облысы музейіндегі экспонаттардың ішіндегі ерекше үлгілерінің бірі болып табылады. Бір қарағанда өзгелерден еш ерекшеленбегенімен, мүсіннің қолына ұстаған сегмент пішінді садаққа ұқсайтын заты өзіне назар аудартпай қоймайды (Чариков, 1981: 289-291). Орындалу стилі мен қолдарының орналасу қалпы бойынша зерттеуші ескерткішті қыпшақ мүсіндерінің қатарына қосады. Ал қолында бейнеленген затты музыкалық аспап монохордқа балайды. Өкінішке орай мұндай аспап тас мүсіндерде бұрын-соңды кездеспеген. Бұған қоса 1991 жылы Жетісу және Ертіс бойынан табылған 14 стелаға арналған мақаласы жарияланған болатын. Бұлардың алтауы Жамбыл облысынан табылған. Мақалада мүсіндердің орналасқан жері Тараз қаласындағы облыстық өлкетану музейі деп көрсетілген (Чариков, 1991: 41-52).

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспозициясында түркі дәуіріне жататын бес тас мүсін қойылған. Аталған ескерткіштерді археолог А. Бисембаев зерттеп, 2000 жылы ғылыми айналымға енгізді (Бисембаев, 2000: 78-83).

2004 жылы Л.Н. Ермоленконың «Қазақ даласының ортағасырлық тас мүсіндері» атты монографиясы жарық көрді. Монографиясында автор Қырғызстан, Қазақстан, Ертістік Омбы, Оңтүстік Еділ аумақтарындағы 526 мүсіндердің мәліметтерін пайдаланған. Бұлардың 150 данасы «in situ» күйінде зерттелсе, едәуір бөлігі музей коллекцияларынан зерттелген. Сондай-ақ, монографияда бұрындары жарияланбаған 92 орталық қазақстандық мүсіндерге сипаттама берілген (Ермоленко, 2004).

Археологиялық зерттеулер барысында «in situ» күйінде ғылыми тұрғыдан зерттелген тас мүсіндердің бірқатары кейіннен еліміздің музей қорларына жеткізіліп, сақтауға қабылданған. Аталған ескерткіштерге қатысты мәліметтер Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты әзірлеген «Қазақстан тас мүсіндерінің тізілімінде» жүйеленіп берілген (<https://archeo.kz/media/blog/fileitem/TR4MUQ24SNGWPI2VS5K6QSDLMM.pdf>).

Жоғарыда аталған тас мүсіндер ғалымдар тарапынан археологиялық және тарихи тұрғыдан зерттелгенімен, олардың музейлік экспозициядағы ұсынылу ерекшеліктері мен экспозициялық интерпретациясы арнайы зерттеу нысаны ретінде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған.

Мақаланы әзірлеу барысында Қазақстан музейлері ұсынған деректер негізінде музей экспозицияларында көрсетілген тас мүсіндер зерделенді. Зерттеу аясында қарастырылған тас мүсіндердің жалпы саны 151 бірлікті құрайды. Олардың ең көп бөлігі Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінде (52), Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде (31) және Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде (30) сақтаулы. Қалған жәдігерлер еліміздің басқа музейлері мен музей-қорықтарының қорлары мен экспозицияларында орналасқан (Кесте 1).

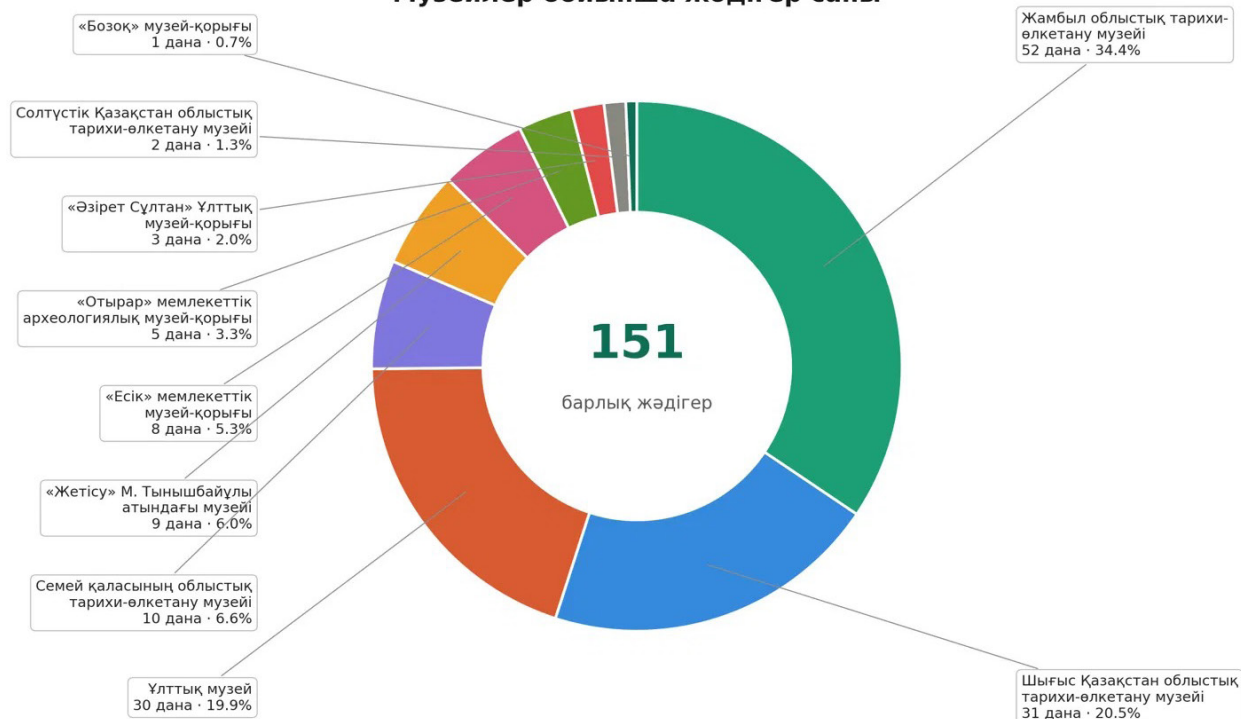
Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында әртүрлі кезеңдерге жататын 30 тас мүсін сақталған. Бұл жәдігерлер елдің оңтүстік, орталық, шығыс, солтүстік және батыс өңірлерінен жинақталған, осылайша түркі мәдениетінің аймақтық және көркемдік дамуын кешенді түрде танытуға мүмкіндік береді. Музей қорына ескерткіштер әр жылдары жеке коллекционерлерден, археологиялық экспедициялар мен ұйымдардан қабылданған.

Музей қорындағы тас мүсіндер барша түркі жұртына белгілі, «аң стилін» дүниеге әкелген сақ дәуірінен бастап этнографиялық кезеңге дейінгі хронологиялық шеңберді қамтиды.

САҚТАР

Қазақ даласында ерте темір дәуірінде тас мүсіндер мен адам бейнесі әлсіз бейнеленген меңгірлер кеңінен тарала бастаған. Олар сақ тайпалары қалыптастырған Тасмола мәдениетінің ерте кезеңімен мерзімделеді. Алғашқы зерттеу кезеңдерінде мүлдем белгісіз болған бұл артефактілер қазіргі таңда маңызды дереккөздер санатына енді. Қазіргі уақытта

Музейлер бойынша жәдігер саны

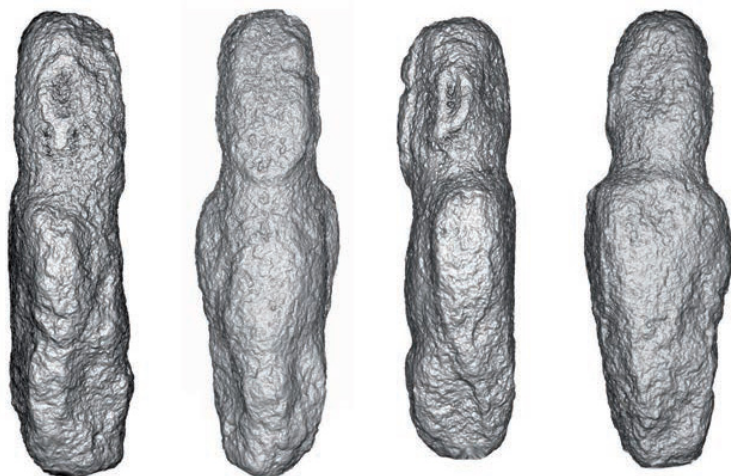
Кесте 1. Қазақстан музейлеріндегі тас мүсіндер саны
Table 1. Number of stone sculptures in museums of Kazakhstan

тасмола мәдениеті таралған аумақта шамамен 30 шақты мүсін белгілі. Олардың басым көпшілігі Сарыарқаның орталығында кездеседі. Сонымен қатар, тас мүсіндер батысында Торғай өңірімен шектеседі. Уақыты жағынан сақ дәуірінің тас мүсіндері б.з.д. VII-V ғасырлармен мерзімделеді. Мазмұны және салу дәстүрі жағынан сақ дәуірінің тас мүсіндері ортағасырлық үлгілерге ұқсас (Ермоленко Л. Н., Касенова, А. Д., и др. 2024: 182-197. Сур.1.).

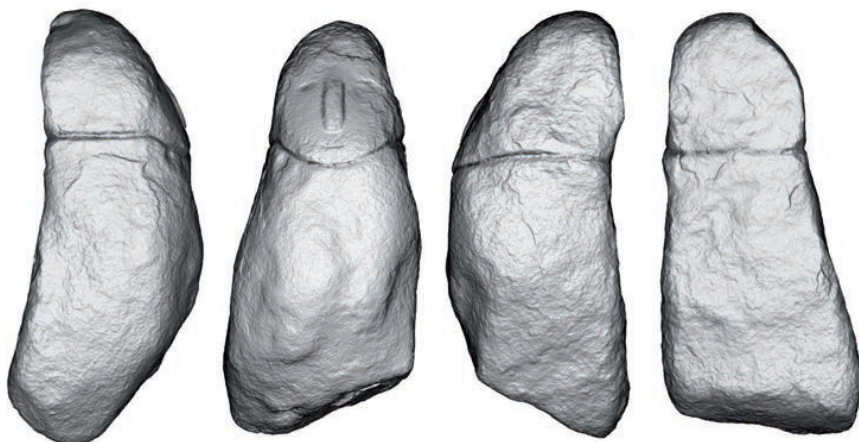
САРМАТТАР.

Сарматтар Қазақстанның батыс өлкелерін, оңтүстік Орал алқаптарын мекендеген. Олардың үлкен тобы Еділден батысқа қарай өтіп, солтүстік Қара теңіз өңірлерін жайлаған тайпалардың шартты атауы.

Ұлттық музей қорындағы сармат дәуірімен кезеңделетін (б.з.д. IV-II ғғ.) тас мүсінде сармат жауынгері бейнеленген. Сармат мәдениетін Қазақстанның батыс өңірі далаларын мекендеген

Сур. 1. Ұлытау облысы. Лакпай тас мүсіні
Fig 1. Ulytau Region. Lakpai stone sculpture

Сур. 2. Ақмола облысы. Қотырқол тас мүсіні
Fig 2. Akmola Region. Kotyrkol stone sculpture

көшпелі тайпалар қалдырғанын ескерсек, Бәйте-3 қорымынан табылған сармат жауынгерінің мүсіні сол дәуірдегі реалистік бейнелеу дәстүрінің айқын үлгісі болып табылады (Сурет 3, 4.).

ТҮРКІЛЕР.

Музей коллекциясындағы тас мүсіндердің негізгі бөлігі көне түркі тайпалары өмір сүрген кезеңге (V-VIII ғғ.) тиесілі (Сурет 5, 6). Бұл кезеңде тас өңдеу техникасының өзіндік дәстүрі қалыптасты: нүктелі өңдеу, қашау, жону, тегістеу және рельеф жасау тәсілдері кең қолданылған.

Көптеген мүсіндер ер адам бейнесінде, қолында ыдыс немесе қару ұстаған түрде бедерленген. Мұндай атрибуттар тұлғаның әлеуметтік мәртебесін, қоғамдағы орнын және наным-сенім жүйесін көрсетеді.

Материал ретінде гранит, құмдақ және өзге табиғи тастар пайдаланылған. Тастың түрі жергілікті геологиялық ерекшеліктерге байланысты болса, өңдеу сапасы шебердің кәсіби деңгейін танытады.

ҚИМАҚ-ҚЫПШАҚ кезеңі.

Сур. 3. Маңғыстау облысы. Бәйте-3 ғибадатханасы (б.з.д. IV-II ғғ.)
Fig. 3. Mangystau Region. Baite-3 sanctuary (4th–2nd centuries BCE)

Сур. 4. Маңғыстау облысы. Бәйте-3 ғибадатханасы. (б.з.д. IV-II ғғ.)
Fig. 4. Mangystau Region. Baite-3 sanctuary (4th–2nd centuries BCE)

Сур. 5. Оңтүстік Қазақстан. Көне түркі жауынгерінің мүсіні (VI-VII ғғ.)
Fig. 5. South Kazakhstan. Sculpture of an ancient Turkic warrior (6th–7th centuries CE)

Сур. 6. Оңтүстік Қазақстан. Ыдыс ұстаған мүсін (VII-VIII ғғ.)
Fig. 6. South Kazakhstan. Sculpture holding a vessel (7th–8th centuries CE)

Ортағасырмен (IX-XII ғғ.) мерзімделетін рухани-символдық мазмұндағы музей қорындағы ескерткіштердің көрнектісі әйел адамдардың мүсіндері болып табылады (Сурет 7, 8).

Әйел мүсіндерінің пластикалық кара-

пайымдылығы оның философиялық мәнін арттырады. Бұл үлгілер шебердің дүниетанымын, материалмен жұмыс жасау мәдениетін және түркі қоғамындағы рухани сабақтастықты паш етеді.

Әйел бейнелі тас мүсіндер – түркі

Сур. 7. Ақмола облысы. Томдыкөл-3 (IX-X ғғ.)
Fig 7. Akmola Region. Tomdykol-3 (9th–10th centuries CE)

Сур. 8. Ақмола облысы. Томдыкөл-3 (IX-X ғғ.)
Fig 8. Akmola Region. Tomdykol-3 (9th–10th centuries CE)

мәдениетінің аналық бастауларға деген құрметін танытатын сирек археологиялық артефактілердің бірі. Олар көбіне граниттен қашалып, нәзік пропорциясы мен пластикалық шешімінің үйлесімі арқылы ерекшеленеді. Бұл мүсіндерге тән ортақ белгілер – кеуде бөлігінің бедерленуі, қол қимылының сакралды мәні және әшекей бұйымдарының айқын бейнеленуі. Әсіресе алқа мен әшекейлердің болуы әйелдің әлеуметтік мәртебесін және рулық құрылымдағы ерекше орнын білдіретін маңызды иконографиялық элемент болып табылады.

Ұлттық музей қорында сақталған түркі мәдениетіне, оның ішінде қимақтардың әйел бейнелі мүсіндері Қазақстан аумағында әйел бейнесінің кең таралғандығын және оның түркі дүниетанымындағы архетиптік мәнге ие болғанын көрсетеді. Бұл мүсіндер сонымен қатар қасиетті энергияның, құт пен берекенің иесі саналатын Ұмай ана культімен тығыз байланысты.

ҚАРАХАН ДӘУІРІ (942-1212 жж.)

Қазақ даласында XI-XII ғғ. ислам дінінің орнығуы мен түркілік дәстүрдің тоғысуы нәтижесінде тас мүсіндер мемориалдық және діни сипатқа ие бола бастады (Сурет 9, 10). Қарахандықтар кезеңінен бастап тас мүсіндерді күмбезді кесенелер мен тас сәулет нысандары ығыстырды. Мұндай ескерткіштердің жарқын көрінісі Айша бибі мен Бабажа хатун, Қарахан

баба кесенелерін атауға болады.

АЛТЫН ОРДА.

XIII-XV ғасырларда тас ескерткіштер Қарахан, Қыпшақ және Алтын Орда кезеңдеріне сәйкес келеді. Ескерткіштер бұрынғыдай адам бейнесінде емес, кесене түрінде одан әрі жетілдіріліп, орнатылды. Эпиграфика дамып, араб жазуымен жазылған мәтіндер пайда болды. Құлпытастарда ру таңбалары, құран аяттары, жыл санауы, марқұмның есімі және өнер өрнектері қашалып жазылды (Сурет 11).

Қазіргі құлпытастардың арғы тарихы сақтар мен ежелгі түркілердің тас мүсіндерімен, сондай-ақ көне түркілер жазуы қашалған бітіктастармен байланысты екендігі анық. Құлпытастардың даму эволюциясы Батыс және Оңтүстік Қазақстанда сақталған ескерткіштерден көрінеді.

Құлпытастармен қатар кесене тұрғызу мәдениеті де жалғасын тапты. Мәселен, Алаша хан кесенесі (XIV ғ.), Жошы хан кесенесі (XIII ғ.) және т.б.

XVI-XX ғасырлардағы тас ескерткіштер қазақ халқының этностық қалыптасуы аяқталып, рулық таңбалар орныққан кезеңге сәйкес келеді. Тас ескерткіштер енді халықтық және этнографиялық сипатқа ие болды. Мүсіндердің пішіні, ою-өрнегі және жазу стилі аймақтық ерекшеліктерге қарай түрленді. Әр ру өз таңбасын тасқа түсіріп, ата-тек тарихын сақтаудың бір түрі ретінде қолданды. Тастар көбінесе әдемі ойымшталған,

Сур. 9. Павлодар облысы (IX-XII ғғ.)
Fig. 9. Pavlodar Region (9th–12th centuries CE)

Сур. 10. Орталық Қазақстан (IX-XII ғғ.)
Fig. 10. Central Kazakhstan (9th–12th centuries CE)

Сур. 11. Абай-Байтақ қорымындағы құлпытасар. XVIII-XX ғғ.
Fig. 11. Kulpytas (gravestones) at the Abai-Baitak necropolis. 18th–20th centuries

Сур. 12. Атырау облысы. Қошқар тас. XIX-XX ғғ.
Fig. 12. Atyrau Region. Koshkar-tas (ram-shaped stone monument). 19th–20th centuries

көркемделген түрде бедерленді. Ұлттық музей қорында сақталған бұл кезеңнің жарқын мысалы – қошқар тастар. Қошқар бейнесінің өсімдік өрнектерімен безендірілуі исламға дейінгі түркілік нанымдар мен кейінгі халықтық дәстүрдің өзара сабақтастығын дәлелдейді. Жалпы алғанда қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде молшылық пен қорғаныштың, өмірдің және ұрпақ жалғастығының символы ретінде сипатталады (Сурет 12).

Экспозицияларды құру тәжірибесін талдау тас мүсіндерді музей кеңістігінде ұсынудың ерекшеліктері мен заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік берді. Экспозициялау жағдайларына қарай тас ескерткіштерді көрерменге ұсынудың екі негізгі түрі қалыптасқан: музей залдарында экспозициялау (Сурет 13) және ашық аспан астында демонстрациялау (Сурет 14).

Өз кезегінде музей ғимараты ішінде экспозицияланған тас мүсіндерді ұсынудың да екі негізгі бағыты ерекшеленеді. Біріншісі – жәдігерлерді уақытша көрмелер мен тұрақты экспозициялар құрамында көрсету (Сурет 13,15), екіншісі – арнайы экспозициялық кеңістік қалыптастыру (Сурет 16). Аталған тәсілдер ескерткіштердің ғылыми мазмұнын ашуға, олардың хронологиялық дамуы мен көркемдік ерекшеліктерін көрсетуге, сондай-ақ келушілердің қабылдау деңгейін арттыруға бағытталған.

Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі тәжірибесінде жүзеге асырылған арнайы экспозициялық кеңістік қалыптастыру қағида-тын неғұрлым тиімді экспозициялық шешім

ретінде қарастырады. Себебі мұндай тәсіл тас мүсіндерді жеке экспозициялық кешен ретінде ұсынуға мүмкіндік беріп қана қоймай, оларды хронологиялық тәртіппен экспозициялау арқылы тарихи-мәдени контекстін және типологиялық даму ерекшеліктерін кешенді түрде ашуға жағдай жасайды. Сонымен қатар арнайы ұйымдастырылған кеңістік келушілердің ескерткіштерді тұтас қабылдауына және олардың мәдени мұра ретіндегі маңызын тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, кей музейлерде мүсіндердің дала жағдайындағы бастапқы орналасу сипатын көрсету мақсатында қоршау ішіне топырақ үйіліп, табиғи ортаның шартты имитациясы жасалады да мүсіннің төменгі бөлігі топыраққа көмілген күйде экспозицияланады. Алайда мұндай экспозициялық шешім ескерткіштің төменгі бөлігінде сақталған бедерлі бейнелердің көрерменге көрінуін шектейді. Бұған қоса, мүсіндерді қабырғаға жанастыра орналастырған мысалдар да кездеседі. Мұндай тәсіл олардың артқы және бүйір қырларындағы детальдар мен өңдеу ерекшеліктерін толық қарауға мүмкіндік бермейді. Нәтижесінде көрермендер мүсіннің көркемдік ерекшеліктері мен мазмұнын толыққанды қабылдай алмайды. Сондықтан экспозицияны ұйымдастыру барысында мүсіннің барлық бөліктері мен бедерлі элементтерінің көрінуін қамтамасыз етіп, оны әр қырларынан еркін қарауға мүмкіндік беретін шешімдерді қолдану қажет (Сурет 13, 17).

Айта кету керек, тас мүсіндердің ашық ауа жағдайында көрсетілуі олардың табиғи тозуына немесе бұзылуына айтарлықтай ықпал етпейді

Сур. 13. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің тұрақты экспозициясы

Fig. 13. Permanent exhibition of the Zhambyl Regional Museum of History and Local Lore

деген көзқарас музейлер тәжірибесінде жиі кездеседі. Осындай көзқарастың қалыптасуына музей ғимараттарының алдындағы мүсіндік саябақтарды ұйымдастыру, сондай-ақ тас мүсіндерді кіреберіс аймақтарда және музейдің өзге де қосалқы кеңістіктерінде орналастыру тәжірибесі әсер етуі мүмкін. Бұл экспозициялық тәжірибелер тас мүсіндерді коллекциялау тарихымен қатар, олардың тұрғын және қоғамдық

Сур. 14. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің ашық аспан аясындағы экспозициясы

Fig. 14. Open-air exhibition of the East Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore

ғимараттардың кеңістіктік-эстетикалық ортасын қалыптастыру мақсатында пайдаланылу дәстүрін де көрсетеді. Алайда мұндай тәжірибе жәдігерлердің сақталуын қамтамасыз ету үшін ылғалдан қорғау жүйелерін, қорғаныш шатырларын және қоршауларды орнатуды, сондай-ақ тұрақты реставрациялық күтімді талап етеді.

Экспозицияларды ұйымдастыру әдістері

Сур. 15. Гиме Азия өнерінің ұлттық музейіндегі «Қазақстан: Ұлы Дала жауһарлары» атты уақытша көрме

Fig. 15. "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe" temporary exhibition at the Guimet National Museum of Asian Arts

Сур. 16. Қазақстан Республикасы
Ұлттық музейінің «Ұлы даланың тас мүсіндері» залы
Fig. 16. "Stone Sculptures of the Great Steppe" Hall of the
National Museum of the Republic of Kazakhstan

тұрғысынан алғанда, тас ескерткіштер музей тәжірибесінде негізінен жүйелі және тақырыптық экспозициялар құрамында көрсетіледі. Жүйелі экспозицияларда жәдігерлер типологиялық белгілеріне қарай топтастырылса, тақырыптық экспозицияларда белгілі бір тақырыпты ашуға қызмет ететін экспозициялық кешеннің құрамында ұсынылады. Демек, жүйелі экспозицияларда құлпытас, тас мүсіндер және басқа да тас ескерткіштер, әдетте, типологиялық және хронологиялық қағидаттар негізінде топтастырылып көрсетіледі. Мұндай экспозициялардың айқын үлгілерінің бірі – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейіндегі «Ұлы даланың тас мүсіндері» залының экспозициясы.

Сонымен қатар белгілі бір музей қорындағы тас ескерткіштердің типологиялық алуан түрлілігін келушілерге таныстыратын ашық аспан астындағы экспозициялардың басым бөлігі де осы тәсілмен ұйымдастырылған. Бұл тәжірибенің айқын көрінісі Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (27), Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі (7), «Есік» музей-қорық ауласында (8) ауласында орналасқан экспозициялық кешендерден байқалады.

Тақырыптық экспозициялар тұжырымдамасы анағұрлым күрделі сипатқа ие. Тас ескерткіштердің ақпараттық әлеуетінің көпқырлылығы оларды мазмұны әртүрлі музейлік жобаларда пайдалануға мүмкіндік береді. Көп жағдайда тас ескерткіштер музейлердің археология залына, қандай да бір өңірдің тарихын ашып көрсететін, белгілі бір кезеңге арналған тарихи экспозициялардың

Сур. 17. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану
музейінің Археология және этнография залы
Fig. 17. Hall of Archaeology and Ethnography of the East
Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore

құрамына енгізіледі. Мұндай тәжірибе Ұлытау музей-қорығы (1), М. Тынышбайұлы атындағы Жетісу облыстық тарихи-өлкетану музейі (9), Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (2), Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі (3) және Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (3) экспозицияларынан көрініс табады.

Тас мүсіндерді экспозициялау тәжірибесі әртүрлі тәсілдердің қолданылатынын көрсеткенімен, олардың сақталуын қамтамасыз ету мәселесі әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Археологиялық жәдігерлерді сақтаудың басты ерекшелігі – консервациялық шараларды археологиялық қазба жұмыстары барысында (далалық консервация) да, жәдігерлер музейге тұрақты сақтауға тапсырылғаннан кейін де жүзеге асыру қажеттілігі.

Тас мүсіндердің сақталуына әсер ететін негізгі қауіптер қатарына температуралық ауытқулар, жел және жауын-шашын әсерінен туындайтын эрозиялық процестер, тұздану, биологиялық зақымданулар, антропогендік ықпал, сондай-ақ тас құрылымының табиғи мүжілуі мен қабыршақтануы жатады. Аталған факторлар ескерткіштердің физикалық жай-күйінің нашарлауына әкелетіндіктен, оларды жүйелі түрде бақылау және ғылыми негізделген консервациялық шараларды жүзеге асыру қажет. Бұл шаралар ескерткіш бетінің механикалық және биологиялық ластанулардан тазартылуын, материалдың құрылымдық беріктігін нығайтуды, жарықтар мен сынған бөліктерді қалпына келтіруді, сондай-ақ сыртқы орта әсерін барынша азайтуға бағытталған профилактикалық жұмыстарды қамтиды. Қазақстанда мұндай

зерттеу, консервациялау және реставрациялау жұмыстарын «Қазреставрация» РМК, ҚР Ұлттық музейінің Реставрация орталығы, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің Реставрация орталығы, Ғылым ордасының Реставрация және консервация орталығы, сондай-ақ өңірлік музейлердің реставрациялық зертханалары жүзеге асырады.

Алайда, Қазақстанда тас мүсіндерді реставрациялау мен консервациялауға арналған еңбектер өте аз. Көбінесе зерттеулер петроглифтер, жартас суреттері және жалпы тас ескерткіштерді сақтау мәселелеріне арналған.

Л.Ф. Чарлианың Таңбалы петроглифтерін консервациялау тарихына арналған зерттеуінде ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз ету үшін желімдеуші құрамдарды әзірлеу, жасанды тас массасын пайдалану, антропогендік зақымдарды бүркемелеу, жасанды патиналау және жоғалған бөліктерді толықтыру сияқты әдістердің қолданылғаны көрсетілген. Автор консервациялық жұмыстардың тиімділігі ескерткіштің жай-күйін тұрақты бақылаумен және ұзақ мерзімді ғылыми мониторингпен тығыз байланысты екенін атап өтеді (Чарлина, 2024: 305-349).

Өз кезегінде С.А. Нигматова және әріптестері тас ескерткіштердің сақталуына олардың геологиялық құрылымы мен табиғи орта жағдайлары тікелей әсер ететінін атап көрсетеді (Нигматова, Мадиярова, Пирогова, Марынич, 2024: 350-367).

Тас ескерткіштерді консервациялау мен реставрациялаудың заманауи қағидаттары халықаралық тәжірибеде түпнұсқалықты сақтау, ескерткіш құрылымына минималды араласу, қолданылатын материалдардың қайтымдылығы және жүргізілген реставрациялық жұмыстардың танылуы принциптеріне негізделеді. Бұл қағидаттар тарихи тас ескерткіштерді сақтау саласындағы жетекші зерттеулерде жан-жақты қарастырылған (Łukaszewicz, 2019: 131-142).

Сонымен қатар тас ескерткіштердің сақталуына атмосфералық әсерлер, температуралық ауытқулар, тұздану үдерістері, биологиялық зақымданулар және материал құрылымының табиғи қартаюы негізгі қауіп төндіретіні анықталған. Осыған байланысты профилактикалық консервация, жүйелі мониторинг және ғылыми негізделген реставрациялық шаралар мәдени мұраны сақтаудың маңызды тетіктері ретінде

қарастырылады (Doehne, Price, 2010: 3-16, 83-96).

Getty Conservation Institute әзірлеген оқу материалдарында тас мұра объектілерін зерттеу мен консервациялау кешенді ғылыми-практикалық үдеріс ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, ескерткіштердің сақталу жағдайын диагностикалау, материалдық құрылымын консолидациялау, тұзсыздандыру, биологиялық зақымдануларды жою және профилактикалық сақтау әдістерін қолдану негізгі бағыттар ретінде ұсынылады

(https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/stone_conservation/1_Stone.DidacticIntro.18Sep14.pdf).

Алынған нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде түркі дәуіріне тән тас мүсіндерді музейлік және археологиялық тұрғыдан зерттеу барысында бірқатар ғылыми және қолданбалы мәселелер айқындалды.

Талдау барысы көрсеткендей, археологиялық барлау және қазба жұмыстарының нәтижесінде бастапқы орнында зерттелген тас мүсіндер бойынша ғылыми деректер баршылық. Сонымен қатар, музей коллекцияларында сақталған тас мүсіндерді жүйелі ғылыми саралау, олардың деректік әлеуетін айқындау және ғылыми айналымға енгізу мәселелері толық деңгейде жүзеге асырылмай отырғаны байқалды. Бұл жағдай музейлік тас мүсіндерді зерттеу мен интерпретациялау саласындағы маңызды ғылыми-әдістемелік олқылықтардың сақталуына әсерін тигізіп отыр.

Мұның себебі музей қорларындағы көптеген тас мүсіндер музейлік есепке алу барысында толық әрі сапалы құжатталмаған. Атап айтқанда, олардың табылған орны, хронологиялық мерзімі, қорға қабылдану тарихы және ғылыми сипаттамалары жөніндегі мәліметтер кей жағдайда толық көрсетілмеген немесе мүлде тіркелмеген. Осы сипаттағы кемшіліктер ескерткіштердің шығу тегі мен тарихи-мәдени контекстін анықтауды қиындатып, олардың ғылыми дерек ретіндегі құндылығын толық ашуға кедергі келтіреді. Соның салдарынан аталған тас мүсіндердің тарихи-мәдени маңызы мен ақпараттық әлеуеті ғылыми зерттеулерде жеткілікті деңгейде пайдаланылмай келеді.

Жинақталған материалдарды талдау нәтижелері тас мүсіндердің ғылыми еңбектерде кеңінен қарастырылып, музей экспозицияларында ұсынылғанына қарамастан,

оларды экспозицияға енгізу тәсілдері мен сақталуын қамтамасыз ету мәселелерінің әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмегенін көрсетеді. Бұл жағдай аталған коллекциялардың басқа музей жәдігерлерімен салыстырғанда сирек экспозициялануымен де байланысты. Мұның негізгі себептері ретінде, бір жағынан, ескерткіштердің көлемі мен салмағына байланысты оларды тасымалдаудың күрделілігі, екінші жағынан, реставрациялау және экспозицияға дайындау жұмыстарының өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтарын атауға болады.

Қарастырылған материалдарды саралау тас мүсіндерді сақтау мәселесінің әлі де өзекті екенін көрсетіп отыр. Мәселен, Қазақстанда тарихи-мәдени мұра объектілерін, соның ішінде тас ескерткіштерді реставрациялау мен консервациялау саласы уәкілетті орган бекіткен ғылыми-реставрациялық қағидаттар мен нормативтік-құқықтық актілермен реттелген. Дегенмен де осы бағытта барлық нысан түрлерін толық қамтитын бірыңғай әрі нақты әдістемелік нұсқаулықтың болмауы маңызды мәселе күйінде қалып отыр. Бұл жағдай реставрациялық тәжірибеде өңірлік және ұйымдық тәсілдердің әркелкілігіне, кейбір жағдайларда әдістердің бірізділігінің төмендеуіне әкеледі. Осы тұрғыдан алғанда, тас ескерткіштерді консервациялау мен реставрациялауға арналған арнайы, жүйелендірілген әдістемелік нұсқаулықты әзірлеу қажеттілігі өзекті болып табылады.

Тәжірибе мен теориялық білімнің өзара жеткілікті деңгейде ұштаспауы, сондай-ақ жас мамандардың практикалық кәсіби машықтарының толық қалыптаспауы реставрациялық-консервациялық жұмыстардың сапасы мен тиімділігіне тікелей әсер ететін факторлардың бірі. Бұл мәселе әсіресе тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау саласында айқын көрініс табады, себебі мұнда жоғары деңгейдегі теориялық дайындықпен қатар нақты практикалық тәжірибе де шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, саладағы білікті реставратор-консерватор мамандарын даярлау мәселесі назар аударарлық міндет.

Алайда қазіргі таңда мұндай бейіндегі мамандардың музейлер жүйесінде және ғылыми мекемелерде саны шектеулі екені байқалады, бұл өз кезегінде реставрациялық жұмыстардың толыққанды және жүйелі жүргізілуіне белгілі бір деңгейде кедергі келтіреді. Қазақстандағы реставратор-консерваторларды даярлау жүйесі

көпдеңгейлі құрылымға ие болғанымен, тар мамандандырылған және тәжірибеге бағытталған білім беру бағдарламаларының жеткіліксіздігімен сипатталады.

Теориялық даярлық негізінен жоғары оқу орындарында (ҚазҰУ, ЕҰУ, Өнер академиясы) жүзеге асырылса, кәсіби реставрациялық құзыреттердің негізгі бөлігі музейлер мен ғылыми-реставрациялық орталықтардағы практикалық қызмет барысында қалыптасады. Бұл жағдай білім беру жүйесі мен кәсіби практика арасындағы институционалдық алшақтықтың бар екенін көрсетіп, саладағы кадр даярлау сапасын жетілдіру қажеттілігін алға шығарады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Қазақстан музейлерінде сақталған тас мүсіндердің ғылыми айналымдағы орны мен музейлік интерпретациясын әлі де жетілдіре түсу қажет екенін көрсетті.

Екіншіден, еліміздің музейлеріндегі тас мүсіндерді экспозицияда ұсыну тәжірибесін талдау нәтижесі Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің тас мүсіндерді арнайы экспозициялық кеңістікте орналастыру арқылы жәдігерлерді музейлендіру мен таныстыруда тиімді экспозициялық шешім екенін негіздеді. Бұл тәсіл жеке экспозициялық кешен ретінде ұсынумен қатар, оларды хронологиялық тәртіппен орналастыра отырып, тарихи-мәдени даму сабақтастығын, типологиялық эволюциясын және кезеңдік өзгерістерін жүйелі көрсетуге мүмкіндік береді. Әсіресе, хронологиялық принцип негізінде және экспозицияны ұйымдастыру барысында мүсіннің барлық бөліктері мен бедерлі элементтерінің көрінуін қамтамасыз ету келушілердің тас мүсіндерді уақыт пен кеңістік аясында даму процесін тұтас қабылдауына жағдай жасап, ескерткіштердің тарихи құндылығы мен ғылыми маңызын тереңінен түсінуге ықпал етеді. Осылайша, хронологиялық жүйелілік арнайы экспозициялық кеңістіктің танымдық және интерпретациялық әлеуетін арттыратын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Үшіншіден, Қазақстан музей қорларында сақталған тас мүсіндер елеулі ғылыми-деректік әлеуетке ие, алайда олардың бірқатары бойынша бастапқы табылу орны, хронологиясы және құжаттық деректердің толық болмауы олардың ғылыми құндылығын қайта қарауды қажет етеді.

Сонымен қатар, тас мүсіндерді зерттеу мен экспозициялау тәжірибесінде ескерткіштердің бір бөлігі бастапқы орнында (in situ), ал екінші бөлігі музей коллекциялары негізінде қатар зерттеліп келеді. Десе де, музей қорларында сақталған тас мүсіндерді жүйелі түрде ғылыми зерттеу, олардың деректік әлеуетін толық ашу және ғылыми айналымға кеңінен енгізу ісін жандандыру қажеттілігі өзекті мәселе ретінде

айқындалады.

Төртіншіден, экспозициялық тәжірибені талдау тас мүсіндердің музей кеңістігінде жүйелі және тақырыптық форматта, сондай-ақ жабық залдармен ашық аспан астындағы экспозициялар түрінде ұсынылатынын дәлелдеді. Алайда оларды экспозицияға дайындау, сақтау және консервациялау мәселелері бірыңғай әдістемелік нұсқаулықпен қамтамасыз етуді қажет етеді.

Әдебиет

1. Doehne E., Price C.A., 2010. Stone Conservation: An Overview of Current Research. 2nd ed. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 176 p.
2. Łukaszewicz J.W. 2019. Ethics and Basic Principles of Restoring Historical Stone Monuments // Protection of Cultural Heritage. No. 8. P. 131-142.
3. Бисембаев А. 2000. Серия каменных изваяний из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. №1. С. 78-83.
4. Ермоленко Л.М. 2004. Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Новосибирск. 132 с.
5. Ермоленко Л. Н., Касенова, А. Д., Дуйсенбай Д.Б., Касеналы А.Е. (2025). Новые находки изваяний сакской эпохи в Казахском мелкосопочнике: (в аспекте проблем культурно-хронологической атрибуции и эволюции). Археология Казахстана, 29(3 (29), 182–197. <https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.182.197>
6. Нигматова С.А., Мадиярова И.Т., Пирогова Т.Е., Марынич О.В. 2024. Геолого-геоморфологические аспекты консервации петроглифов урочища Тамгалы. Археология Казахстана. № 1 (23). С. 350-367.
7. Чариков А.А. 1979. О локальных особенностях каменных изваяний Прииртышья // СА. №2. С. 179-190.
8. Чариков А.А. 1980. Группа скульптур из Джамбула // СА. №3. С. 301-307.
9. Чариков А.А. 1980. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата. С. 213-234.
10. Чариков А.А. 1981. Группа стеловидных статуй из Семиречья и Прииртышья // Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск. С. 41-52.
11. Чариков А.А. 1981. Статуя музыканта XII в. // СА. №2. С. 289-291.
12. Чарлина Л.Ф. 2024. История становления консервации петроглифов Тамгалы // Археология Казахстана. № 1 (23). С. 305-349.
13. «archeo.kz» [Электронный ресурс]. <https://archeo.kz/media/blog/fileitem/TR4MUQ24SNGWPI2VS5K6QSDLMM.pdf>.
14. «getty.edu» [Электронный ресурс]. (https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/stone_conservation/1_Stone.DidacticIntro.18Sep14.pdf).

References

1. Doehne E., Price C.A., 2010. Stone Conservation: An Overview of Current Research. 2nd ed. Los Angeles: Getty Conservation Institute. 176 p. [in English].
2. Łukaszewicz J.W., 2019. Ethics and Basic Principles of Restoring Historical Stone Monuments // Protection of Cultural Heritage. No. 8. pp. 131-142.
3. Bisembayev A., 2000. A series of stone statues from the collections of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore // Bulletin of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan,

National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series. No. 1. pp. 78-83. [in Russian].

4. Yermolenko L.M., 2004. Medieval Stone Statues of the Kazakh Steppes. Novosibirsk. 132 p. [in Russian].

5. Ermolenko A. H., Kasanova A. A., Duisenbay A. B., & Kassenali A. E. (2025). New Finds of Saka-period Sculptures in the Kazakh Uplands : (in the Context of Issues of Cultural and Chronological Attribution and Evolution). Kazakhstan Archeology, 29(3 (29), 182–197. <https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.182.197> [in Russian].

6. Nigmatova S.A., Madiyarova I.T., Pirogova T.E., Marynich O.V. 2024. Geological and Geomorphological aspects conservation of the Tamgaly petroglyphs. Kazakhstan Archeology, № 1 (23), 350-367. [in Russian].

7. Charikov A.A., 1979. Local features of stone statues of the Irtysh region // SA. No. 2. pp. 179-190.

8. Charikov A.A., 1980. A new series of stone statues from Semirechye // Archaeological Studies of Ancient and Medieval Kazakhstan. Alma-Ata. pp. 213-234. [in Russian].

9. Charikov A.A., 1980. A group of sculptures from Dzhambul // SA. No. 3. pp. 301-307. [in Russian].

10. Charikov A.A., 1981. Statue of a musician of the 12th century // SA. No. 2. pp. 289-291. [in Russian].

11. Charikov A.A., 1981. A group of stela-shaped statues from Semirechye and the Irtysh region // Problems of Medieval Archaeology of Southern Siberia and Adjacent Territories. Novosibirsk. pp. 41-52. [in Russian].

12. Charlina L.F., 2024. The history of conservation of petroglyphs of Tamgaly // Archaeology of Kazakhstan. No. 1 (23). pp. 305-349. [in Russian]

13. «archo.kz» [Electronic resource]. <https://archo.kz/media/blog/fileitem/TR4MUQ24SNGWPI2VS5K6QSDLMM.pdf>. [in Russian].

14. «getty.edu» [Electronic resource]. https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/teaching/pdf/stone_conservation/1_Stone.DidacticIntro.18Sep14.pdf. [in English].

Абдығалиұлы Б., *Кадримбетова Н.

Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*e-mail: n.kadrimbetova@gmail.com

КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ В МУЗЕЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ВОПРОСЫ НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ И ЭКСПОНИРОВАНИЯ

Аннотация. Каменные изваяния занимают особое место в музейных коллекциях как уникальные артефакты, отражающие художественные, духовные и социальные аспекты различных эпох. Эти реликвии охватывают несколько исторических периодов, отражая культурно-исторические процессы от раннего железного века до этнографического периода. В музейной среде они одновременно служат объектами научных исследований и средством визуальной коммуникации с широкой аудиторией. Эта двойственная функция позволяет комплексно использовать традиционные методы и современные подходы с целью введения каменных изваяний в научный оборот, обеспечения их сохранности и презентации в экспозиционном пространстве.

В связи с этим в статье каменные изваяния, хранящиеся в фондах музеев Казахстана, рассматриваются как особая группа музейных предметов, а также анализируются ключевые вопросы их научного изучения и экспонирования. Рассматриваются проблемы атрибуции и датировки, методы документирования, типологического и иконографического анализа, а также условия сохранности каменных памятников как *in situ*, так и в музеях. Особое внимание уделяется возможностям применения современных технологий для обеспечения долгосрочного сохранения и презентации

изваяний посетителям. Кроме того, рассматриваются предпосылки поэтапного комплектования памятников этой группы в музеях, анализируются фонды музеев Казахстана, обладающих коллекциями каменных изваяний, и связанные с ними научные публикации. Проводится обзор библиографии по каменным изваяниям, найденным в стране и хранящимся в музейных коллекциях. Особое внимание уделяется вопросам экспозиционной интерпретации.

Ключевые слова: музей, памятник, артефакт, каменное изваяние, экспозиция, научное исследование, атрибуция, коллекция, сохранение.

Для цитирования: Абдыгалиулы Б., Кадриμβетова Н. Каменные изваяния в музейном пространстве: вопросы научного изучения и экспонирования // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). С. 8-23 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Abdigaliuly B., *Kadrimbetova N.

National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*e-mail: n.kadrimbetova@gmail.com

STONE STATUES IN MUSEUM SPACES: ISSUES OF THE SCHOLARLY RESEARCH AND EXHIBITION

Abstract. Stone sculptures hold a special place in museum collections as unique artifacts that reflect the artistic, spiritual, and social dimensions of various eras. These relics span several historical periods, covering cultural and historical processes from the Early Iron Age to the ethnographic period. Within the museum environment, they simultaneously serve as subjects of scientific research and tools for visual communication with the general public. This dual function enables a comprehensive application of both traditional methods and modern approaches to integrate stone sculptures into scientific discourse, ensure their preservation, and present them within the exhibition space.

Accordingly, this article examines stone sculptures preserved in Kazakhstan's museum funds as a distinct group of museum objects, analyzing the core issues of their scientific study and exhibition presentation. It addresses challenges related to attribution and dating, methods of documentation, typological and iconographic analysis, as well as the conservation conditions of stone monuments both in situ and in museums. Emphasis is placed on the potential of modern technologies to ensure long-term preservation and audience engagement. Additionally, the paper reviews the prerequisites for the phased accumulation of these monuments in museums, analyzing the collections of Kazakhstani museums and relevant scientific publications. Finally, it provides a bibliographical overview of stone sculptures discovered nationwide and in museum collections, with a particular focus on the challenges of exhibition interpretation.

Keywords: museum, monument, artefact, stone statue, exhibition, scholarly research, attribution, collection, conservation.

For citation: B. Abdigaliuly, Kadrimbetova N. Stone statues in museum spaces: issues of the scholarly research and exhibition // Madeni mura. 2026. №1 (112). pp. 8-23 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.01>

Авторлар туралы мәлімет:

Берік Әбдіғалиұлы, саяси ғылымдар кандидаты, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің директоры, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0001-8534-7964

Кадримбетова Назгүл Нұржанқызы, PhD, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институтының басшысы, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Сведения об авторах:

Берик Абдығалиұлы, кандидат политических наук, директор Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0001-8534-7964

Кадримбетова Назгуль Нуржановна, PhD, руководитель Научно-исследовательского института культурного наследия при Национальном музее Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5198-5979

Information about authors:

Berik Abdygaliuly, Candidate of Political Sciences, Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0001-8534-7964

Kadrimbetova Nazgul Nurzhanovna, PhD, Head of the Research Institute of Cultural Heritage of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5198-5979